

QADIMGI XORAZM ZARGARLIK SAN'ATI TARIXI (JONBOSQAL'A MISOLIDA)

Saparbayeva Aziza Asror qizi

*Urganch davlat universiteti tarix fakulteti tarix ta'lim yo'nalishi 2-bosqich
talabasi*

azizasaparbayeva13@gmail.com

Annotatsiya: Qadimgi Xorazmning ko'p sonli qal'a va manzilgohlarini o'rab turgan taqirlarda, shuningdek, yodgorliklarning o'zida sopol buyumlar, metall buyumlar va tangalar parchalari orasida turli xil munchoqlar ko'p uchraydi. Maqolada ushbu ulkan materialni Jonbosqal'a misolida tasvirlash va tizimlashtirish, shuningdek, qadimgi Xorazmning qadimiy (Qang'yuy-Kushon) yodgorliklaridan boshlab, ilk o'rta asrlargacha bo'lgan davrni katta qiyosiy materiallar asosida aloqalarini kuzatishni maqsad qilib olingan.

Kalit so'zlar: Jonbosqal'a, Ayozaqal'a, Dumanqal'a, Bozorqal'a, Tuproqqal'a, Qora dengiz, Olviya, Kerch, Kuban, Qrim, Glinich, Skela, Qang'yuy, Kushon, taqinchoq, munchoq, pirit, pasta, kalsedon, reaktiv, amfora.

Аннотация: В пустошах, окружающих многочисленные крепости и городища древнего Хорезма, а также в самих памятниках среди фрагментов керамики, металлических предметов и монет часто находят различные бусы. Цель статьи - описать и систематизировать этот огромный материал на примере Джонбоскалы, а также проследить его связи от древних (Кангюй-Кушон) памятников Древнего Хорезма до раннего Средневековья на основе большого сравнительного материала

Ключевые слова: Йонбоскала, Айозкала, Думанкала, Базаркала, Тупроккала, Черное море, Ольвия, Керчь, Кубань, Крым, Глинич, Скеда, Кангюй, Кушан, украшения, бусина, пирит, паста, халцедон, жагат, амфора.

Abstract: In the barrens surrounding numerous fortresses and settlements of ancient Khorezm, as well as in the monuments themselves, various beads are often found among fragments of ceramics, metal objects and coins. The aim of the article is to describe and systematize this huge material on the example of Jonboskala, as well as to trace its connections from the ancient (Kangyuy-Kushon) monuments of ancient Khorezm to the early Middle Ages on the basis of large comparative materials.

Keywords: Jonboskala, Ayozkala, Dumankala, Bazarkala, Tuproqkala, Black Sea, Olvia, Kerch, Kuban, Crimea, Glinich, Skela, Kangyuy, Kushan, jewelry, bead, pyrite, paste, chalcedony, jet, amphora.

Kirish.

Qadimgi yodgorliklardan arxeologik qazishmalar paytida topilgan munchoqlar, Xorazm tarixini o'rganishda tangalardan kam bo'lmagan holda xizmat qila oladi. Turli vaqtlarda va turli xalqlar orasida munchoqlar xalqaro savdoning eng ko'p sotiladigan buyumlaridan biri va ko'pincha kichik savdo uchun etalon vazifasini ham o'tagan. Shunday qilib, turli yodgorliklarda bir xil turdagi munchoqlarning mavjudligi ba'zan savdo va madaniy aloqa yo'llarini, madaniyatlarning umumiylikini va hatto ularning o'xshashligini juda aniq belgilab berishi mumkin.

Qadimgi Xorazmning ilk antik yodgorliklari qatoriga Jonbosqal'a (miloddan avvalgi IV asr - milodiy I asr) - Qang'yuy davridagi qal'a kiradi. Eramizning birinchi asrlariga oid yodgorliklar – Ayozaqal'a, Dumanqal'a, Bozorqal'a ham qang'yuy, ham kushon davriga tegishli hisoblanadi. Bir qavatli so'ngi Kushon yodgorligi (milodiy III asr) – Tuproqqal'a saroyidan olingan munchoqlar alohida e'tibor talab qiladi.

Asosiy qism.

Jonbosqal'a qal'asida 1939 - yilda to'plangan arteofaktlar orasidan mo'l-ko'l munchoqlar topilgan. Bir vaqtning o'zida amalga oshirilgan "olovli uy" qazishmalari, shuningdek, qadimiy shaharchadagi kuzatuv chuqurlaridan birorta ham munchoq olinmagan. Hammasi bo'lib Jonbosqal'adan 82 ta munchoq topilgan. Bu yerda turli shakl va rangdagi kichik shisha munchoqlar ustunlik qiladi, ularning ko'pchiligi biroz shaffof shishadan yasalgan quyuq ko'k rangli munchoqlar hisoblanadi. Ular orasida juda ko'p munchoqlar mavjud (20 nusxa, ya'ni barcha munchoqlarning deyarli to'rtidan biri). Asosan pirit, reaktiv va jigarrang temir rudalaridan tayyorlangan, shisha bo'lmagan munchoqlar sezilarli darajada kamroq aniqlangan. Turlari bo'yicha Jonbosqal'aning munchoqlari ellinistik va ilk Rim davridagi Shimoliy Qora dengiz mintaqasidagi munchoqlar bilan bir xil bo'lib, janubiy Sibirdagi munchoqlar bilan juda ko'p o'xshashliklarga ega [1].

Jonbosqal'adan topilgan taqinchoq va munchoqlar.

1-3- ko'k shishali va burama munchoqlar; 4-7- rang –barang va kichik hajmli munchoqlar; 8-amforasimon munchoq; 9-konus-silindirsimon munchoq; 10-elipsoid jigarrang munchoq; 11- sharsimon va silindirsimon munchoqlar; 12- rang-barang,

buramali munchoq; 13-14- prizma shaklli munchoqlar; 15- pirit; 16- jigarrang munchoq; 17-ko'k, shaffof munchoq.

S.V.Kiselev yozadiki, tagar davrining uchinchi bosqichida (o'tish davri) sarg'ish va pushti pastadan yasalgan taqinchoqlar va munchoqlar kamroq tarqalgan, lekin "ko'pincha - silindrsimon, qovurg'ali va sholg'om shaklidagi munchoqlar va ko'k, yashil rangdan yasalgan tug'ralgan, jigarrang shisha munchoqlar ko'plab aniqlangan. [2]

Sharsimon, tasvirli, silindrsimon, ko'ndalang qovurg'ali, cho'zilgan prizmatik va ko'p yuzli kichik taqinchoqlar to'q ko'k rangdagi biroz shaffof shishadan yasalgan bo'lib, jami 40 ga yaqin bo'lak, ya'ni barcha munchoqlarning deyarli yarmi aniqlangan. Ushbu munchoqlar bilan o'xshashliklarning aksariyati I-II asrlardagi kerch materiallarida uchraydi va yuqorida sanab o'tilgan deyarli barcha shakllar topilgan [3]. Shuningdek, Kuban mintaqasidan [4] va Qrimning Toros qishloq qabristonlaridan, Skeladan ham ushbu turdagi taqinchoqlar topib o'rganilgan (№8 qabr, miloddan avvalgi IV asr) [5].

Qadimda shishani erigan shisha massasiga (zaryad) turli metallarning oksidlarini qo'shish orqali ranglashgan. Temir oksidi shishaga ko'k rang beradi. Jonbosqal'adan topilgan shaffof shishadan (pastadan) yasalgan yashil munchoqlar, bitta kichik bochka shaklidagi munchoq va bir nechta qiya silindrsimon munchoqlar bilan ifodalangan. Shishaning yashil rangini mis oksidi, shuningdek, ellinistik davrda Smirna va Kirenada qazib olingan yashil bo'r qo'shish orqali olish mumkin edi [6]. Xuddi shunday yorqin yashil rangli munchoqlar III-I asrlarga oid Olviya materiallarida ham uchraydi. Miloddan avvalgi va milodiy I-II asrlarda yashil konus-silindrsimon munchoqlar, kerch xomoshyosidan Glinichdan, o'sha paytdagi Kubandan topilgan [7]. Hozirgacha juda keng tarqalgan bezakli munchoqlar hamma davrga ham xos emas. Qora dengiz mintaqasida qadim zamonlarda shishadan kichik amfora shaklida yasalgan munchoqlar odatiy holdir va ular asosan rang - barang yoki oltin bilan qoplangan. Keyingi topilmalarda bu amfora shaklidagi munchoqlar torroq va cho'zilgan bo'lib, odatda oltin bilan qoplangan [8].

Jonbosqal'adan miloddan avvalgi II-I asrlarga oid Olviya materiallarida topilganlarga o'xshash shaffof yashil oynadan va kerchdan yasalgan bitta amfora shaklidagi munchoq topildi [9]. Rangli shishadan yasalgan yoki yaltiroq bilan qoplangan g'altak shaklidagi munchoqlar antik davrga xosdir. Yaltiroq munchoqlar so'nggi ellinistik davrlarda paydo bo'ladi. Qadimgi Xorazmning zarhallangan munchoqlari orasida Qora dengiz hududida tez-tez uchrab turadigan oltin bargli astarli munchoqlar hech qachon topilmagan. Bu yerda, asosan, munchoqlar

oddiygina zarhallangan bo'lib, tepasi shaffof shishaning yupqa qatlami bilan qoplangan, bu uni tezda yaroqsiz holga kelishidan himoya qilgan. Jonbosqal'ada ichki zahal bilan qoplangan g'altak shaklidagi, uzunasiga qovurg'ali munchoq topildi, uning o'xshashini Kerchda eramizning I-II asrlarida aniqlashgan. Miloddan avvalgi III-I asrlarda esa Olviyada [10] bo'ylama chandiqlari bo'lgan shunga o'xshash munchoqlar mavjud, ammo yaltiroq emas. Bundan tashqari, Kavkazda [11] va Qrimda [12] lagan shaklidagi munchoqlar juda ko'plab topilgan. Ikkita ochiq (oq va sariq) bir-biriga bog'langan pasta chizig'i bilan bezatilgan, quyruq shisha pastadan yasalgan katta sharsimon munchoq ham qadimgi Qora dengiz hududida keng tarqalgan munchoqlar turiga kiradi. Xuddi shunday namunalarni miloddan avvalgi III-I asrlarda Olviyada va Kerchda uchratish mumkin [13]. Shimoliy Qora dengiz mintaqasi uchun juda tipik shakl shartli ravishda tugma shakli deb ataladi. Miloddan avvalgi III-I asrlarda Olviyada kulrang-ko'k Misr pastasidan yasalgan bunday munchoqlar ko'p topilgan [14]. Aynan shu munchoq Jonbosqal'adan topilgan bo'lib, bu yerga Qora dengiz mintaqasida tez-tez uchraydigan rang-barang shishadan yasalgan ellipsoid qatlamli munchoqlar ham xarakterlidir. Shunga o'xshash munchoqlardan biri Jonbosqal'ada topilgan, unda oltin-jigarrang, ko'k va oq shisha qatlamlari almashinadi. Ushbu turdagi munchoqlar ba'zan "olviyan" deb ataladi.

Shisha bo'lmagan munchoqlar Jonbosqal'adan bir nechta nusxada topib o'rganilgan. Temir sulfid - pirit (FeS) kristallaridan tayyorlangan munchoqlar bir necha nusxada mavjud. Chiroyli jigarrang-kulrang, metallning yorqinligi va pirit kristallarining muntazam shakli ularni tabiiy shaklda taqinchoqlar sifatida ishlatishga imkon berdi. Ehtimol munchoq ikkita qismni ulash uchun xizmat qilishi kerak bo'lgan hollarda, ko'pincha ularning qarama-qarshi burchaklarida ikkita kanal burg'ulangan. Xuddi shunday pirit munchoqlar qadimgi Xorazmning boshqa yodgorliklarida – Ayozaqal'a, Bozoraqal'a, Tuproqqal'ada ham uchraydi. Shunga o'xshash munchoqlar Kavkazda, eramizning boshidagi yodgorliklardan ma'lum. Shuni ta'kidlash kerakki, yunonlar, ehtimol, piritga ega bo'lmaganlar, pirit munchoqlari kanallarining shakli va joylashishiga taqlid qilib, ularni reaktivdan yasashgan [15].

Jet munchoqlarning keng tarqalgan turi Jonbosqal'ada miloddan avvalgi III-I asrlarda Olviya materiallarida topilgani kabi bir nechta sharsimon munchoqlar bilan ifodalangan [16]. Qadimgi Xorazmda ko'pincha jigarrang temir javhari munchoqlar yasash uchun ishlatilgan. U Sulton-Uveys tog'larida bor. Qo'ng'ir temir rudasining tabiiy tugunlari (ba'zan burgut toshi deb ataladi) bo'shliq paydo bo'lguncha va munchoq sifatida ishlatilgunga qadar har ikki tomondan o'ralgan. Jonbosqal'ada musht shaklida kalsedondan yasalgan marjonlar ham bor.

Xulosa.

Shunday qilib, Jonbosqal'a munchoqlarining asosiy soni miloddan avvalgi III asrgacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Miloddan avvalgi III-II asr Olviya va Kerchning aniq sanasi bo'lgan qabrlardagi munchoqlar bilan taqqoslash asosida o'rganilgan va S.P. Tolstov tomonidan o'rganilgan yodgorlikning umumiy sanasiga mos keladi. S.P.Tolstov Jonbosqal'a haqidagi barcha materiallarga asoslanib xulosalar chiqargan. Jonbosqal'ada ajdodlarimiz yashagan davrlarda Xorazmning keng savdo va madaniy aloqalari mavjudligini munchoqlarga oid topilmalar ham tasdiqlaydi. Qadimgi Xorazm munchoqlarini o'rganish orqali nafaqat tariximiz, madaniyatimizni o'rganamiz balki, o'lkamiz madaniyatining qo'shni davlatlar madaniyatlarga ta'sirini, ulardagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash mumkin. Shuningdek, munchoqlarning boshqa hududlardan ham topib o'rganilishi, qadimgi davrda o'lkamizning yondosh mamlakatlar bilan keng ko'lamda savdo va madaniy aloqalar olib borganligidan guvohlik beradi. Munchoqlarni asosan tabiiy xomashyolardan tayyorlanganligi esa, ajdodlarimizning moddiy resurslardan oqilona foydalana olganliklarini yaqqol isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. С.П.Толстов. Древний Хорезм. М., 1948, стр. 88-89, рис. 26.
2. С.В.Киселев. Древняя история южной Сибири, 1951, МИА, N 9, стр. 163.
3. Материалы ГИМ из раскопок Бобринского в 1894 г., 76/60а и 49/47а.
4. Материалы ГИМ из раскопок Веселовского в 1902 г., ст. Тифлисская, Кубань, 57/31а и ст. Усть-Лабинская, курган 32, 61/32б.
5. См. материалы ГИМ 45/55а.
6. "Эллинистическая техника", под ред. академика И. И. Толстого. М., 1948, стр.51.
7. См. материалы из ст. Тифлисской, раскопки Веселовского в 1902 г., ГИМ, 57/31а.
8. См. материалы ГИМ, Ольвия, 79/45б.
9. См. материалы из Ольвии, раскопки Фармаковского в 1901 г., ГИМ 87/35а и Керчи 87/4б.
10. См. материалы ГИМ, Ольвия, 79/45б.
11. Станция Казбек, ГИМ, 53/12б и могильник Галиат-Фаскау, 45/44аб, с. Балта, 45/42аб, 45/40аб.

12. См. материалы раскопок Веселовского и Филимонова, близ Симферополя, ГИМ 87/156, Керчь 87/436.
13. См. материалы из Ольвии, ГИМ 79/45а и Керчи, ГИМ 49/40а.
14. См. материалы Фармаковского, ГИМ 79/45а.
15. См. материалы Кулаковского 1894 г., Керчь, ГИМ 49/23а.
16. См. материалы ГИМ 79/45а.

